

พัฒนาการของงานจิตรกรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ภายในวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร

ปริญานูช คำสนอง

อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการออกแบบ

และนักศึกษาชั้นปีที่ ๑/๒๕๖๕ ในวิชาสถาปัตยกรรมไทย

๑๙/๕/๒๕๖๗

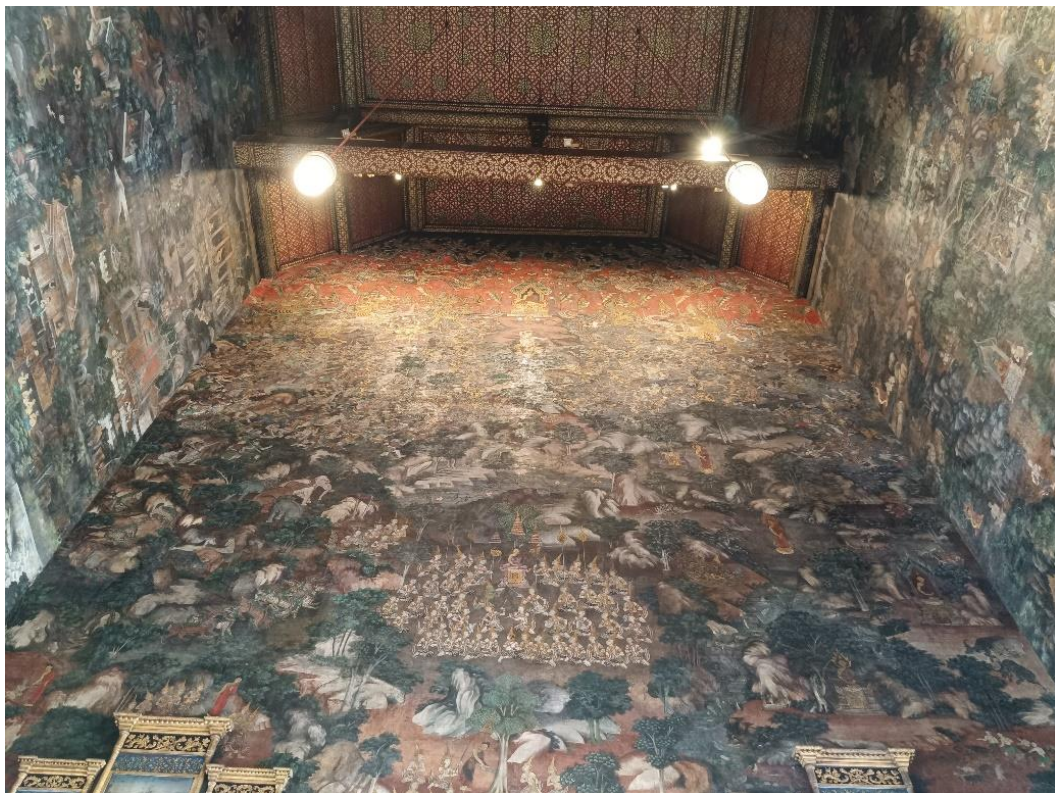
วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ชนิดราชวรมหาวิหาร ถูกสร้างขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หรือตอนต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้วัดแห่งนี้ได้รับอิทธิพลของศิลปกรรมบางส่วนจากสมัยอยุธยาตอนปลาย มีปรากฏอยู่ในงานสถาปัตยกรรม งานประติมากรรม รวมถึงงานจิตรกรรมของวัดถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ด้วยฝีมือช่างหลวง และมีการซ่อมแซมเพิ่มเติมในช่วงรัชกาลที่ ๔-๕

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ที่มา : ปริญานูช (๒๕๖๖)

อาจารย์ศักดิ์ชาย สายสิงห์ กล่าวถึงงานจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เอาไว้ว่า งานจิตรกรรมในพุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ คือ จิตรกรรมฝาผนัง ที่เขียนขึ้นในพระอุโบสถ พระวิหาร และหอพระไตรปิฎกเป็นหลัก นับเป็นสื่อสำคัญของการสอนหลักธรรม รวมถึงเป็นหลักฐานในการศึกษารูปแบบและวิธีการทำงานช่างของไทย^๑

งานจิตรกรรมในพระพุทธศาสนา เนื้อเรื่องที่เขียนมักเป็นเรื่องพระพุทธประวัติ ชาดก เทพชุมนุม ไตรภูมิ วรรณกรรมทางศาสนา ตำนาน เหตุการณ์ทาง ประวัติศาสตร์โบราณคดี วิถีชีวิตชุมชน เป็นต้น เมื่อพุทธศาสนิกชน ได้เข้าสักการะพระพุทธรูปในพระอุโบสถได้ชมจิตรกรรมฝาผนัง ก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา เกิดความสงบสุข และระลึกถึงหลักพุทธธรรมของ พระพุทธเจ้า^๒

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม บริเวณด้านสกัด ฝั่งตรงข้ามองค์พระประธาน
ที่มา : ปรียานุช (๒๕๖๖)

ในช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์งานจิตรกรรมมีลักษณะเป็นจิตรกรรมไทยประเพณี เป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดในการออกแบบ เรื่องราวที่เขียน เทคนิคการเขียน ความงดงาม และสีสันสำหรับสกุลช่างถูกแบ่งเป็นสองสกุล ได้แก่ **สกุลช่างหลวง** คือ ช่างฝีมือที่ได้สมัครเข้าไปรับหน้าที่ช่างในราชการ มีการทำงานที่

^๑ ศักดิ์ชาย สายสิงห์, ๒๕๕๖, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์: พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ. หน้า ๓๙๗.

^๒ พระมหาพรหมชา ฐมฺมหาโส, รศ.ดร. นางสาวกรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, ๒๕๕๖, คุณค่าและความสำคัญของจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถกลางน้ำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Value and Significance of the Uposatha Mahachulalongkorn rachavidyalaya University, กรุงเทพฯ : บริษัท ทรัพย์สิน จํากัด. หน้า ๑๔.

มีระเบียบแบบแผนแห่งราชสำนัก ที่ช่างจะยึดถือครูเป็นแบบอย่าง ตัวอย่างของงานจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สกulptช่างหลวงที่สำคัญ คือ ภาพจิตรกรรมฝาผนังของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และสกุลช่าง**พื้นบ้าน** ที่เกิดจากช่างชาวบ้านในท้องถิ่น หรือเป็นช่างจากที่อื่นเป็นผู้สร้างให้ ลักษณะของงานจิตรกรรมจะมีความเรียบง่าย แสดงออกถึงวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นนั้นๆ^๓

วรรณภา ณ สงขลา ได้อธิบายรูปแบบของงานจิตรกรรมไทยประเพณี สกulptช่างหลวงที่ปรากฏอยู่ในพระอารามที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เอาไว้ว่า^๔

๑. จิตรกรรมส่วนใหญ่เขียนด้วยสีฝุ่นผสมกาว (tempera technique) แห้งช้า และต้องมีการเตรียมพื้นที่ เหมาะกับงานเขียนจิตรกรรมไทย เพราะต้องการความประณีต ไม่ต้องเรียนเร่งในการเขียน

ภาพจิตรกรรมเทพชุมนุมบนฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร สร้างขึ้นราว รัชกาลที่ ๑-๒ หรือช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ที่มา : ปริยานุช (๒๕๖๖)

^๓ เด่นดาว ศิลปานนท์ ... [และคนอื่น ๆ] เรียบเรียง, ๒๕๕๔, งานช่างหลวง = Artworks of Royal artisans, กรุงเทพฯ : สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร. (หน้า ไม่ระบุ).

^๔ วรรณภา ณ สงขลา, ๒๕๓๓, **จิตรกรรมไทยประเพณี**, กรุงเทพฯ : ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

๒. จิตรกรรมเขียนขึ้นจากความคิดที่เป็นมโนภาพ (idealistic arts) คือ การเขียนภาพที่เป็นนามธรรม เช่น ภาพเทวดา กษัตริย์ แบบกายทิพย์ ที่มีรูปร่างสัดส่วนสมบูรณ์งดงาม ไม่แสดงกล้ามเนื้อ แต่มีทรวดทรงอ่อนหวาน
๓. การเขียนภาพไม่มีปริมาตร (สองมิติ) ไม่เป็นภาพมีระยะใกล้-ไกล และลึก (สามมิติ) ไม่ทำภาพที่มีวรรณคดีตามบรรยากาศ
๔. การเขียนภาพขนาดเล็ก จะไม่แสดงความรู้สึกทางใบหน้า แต่สื่อความหมายด้วยท่าทาง อิริยาบถต่างๆ (ท่าทางนาฏยศาสตร์) ภาพสถาปัตยกรรมจะมีขนาดเล็ก ไม่ได้สัดส่วนกับภาพบุคคล ใช้เพียงเพื่อสื่อความหมายของอาคารเท่านั้น แต่เน้นความงดงาม
๕. รูปแบบของตัวภาพมีลักษณะคล้ายกันทั้งหมด เช่น ภาพเทพ กษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการบริวาร บุคคลสำคัญ อนุษย์ เป็นต้น
๖. การแบ่งภาพด้วยลายเส้นเทา ธรรมชาติ เช่นภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ กำแพง การจัดภาพเป็นกลุ่มเล็กๆ และเรียงลำดับภาพต่อเนื่องกันทั้งหมด เว้นช่องไฟพองาม

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ หรือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดงานจิตรกรรมอีกลักษณะหนึ่งขึ้น คือ จิตรกรรมไทยแบบพระราชนิยม และแบบนอกอย่าง (อิทธิพลศิลปะจีน) โดย **ศิลปะแบบพระราชนิยม** คือ การปรับเปลี่ยนองค์ประกอบบางประการโดยเฉพาะอย่างยิ่งงานสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนา ให้มีลักษณะคล้ายอาคาร “แบบกังจิ้น” ในศิลปะ ด้วยเหตุที่มีระเบียบ โครงสร้างและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมแตกต่างไปจาก “อย่างประเพณี” คืออาคารหลังคาคลุมที่มีโครงสร้างหลังคาเป็นเครื่องไม้ มีองค์ประกอบหลักที่สำคัญคือ ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และการตกแต่งหน้าบันด้วยลายสลักต่างๆ ที่สืบมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังมีการประดับตกแต่งด้วยลวดลายที่เรียกว่า **ศิลปะแบบนอกอย่าง** หรือ **ลายอย่างเทศ** ในกลุ่มวัดที่สร้างใหม่แบบพระราชนิยมที่สอดคล้องกับงานสถาปัตยกรรมและศิลปะด้านอื่นๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป^๕

สาเหตุในการเปลี่ยนแปลงทางด้านรูปแบบงานศิลปกรรมนี้ อาจเนื่องด้วยมูลเหตุที่วาระรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงติดต่อทางการค้าและการต่างประเทศกับจีนมาตั้งแต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็น “กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” กำกับราชการกรมท่า จึงมีความใกล้ชิดและมีพระราชนิยมไปทางอย่างจีนจนกระทั่งเสด็จขึ้นครองราชย์ รวมไปถึงการที่มีการเกณฑ์ช่างชาวจีนมาช่วยงานแทนช่างฝีมือชาวไทยที่มีจำนวนไม่เพียงพอ อาคารแบบประเพณีนิยมจึงถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นอาคารที่มีอิทธิพลศิลปะจีนตามความถนัดของช่าง^๖

^๕ ศักดิ์ชาย สายสิงห์, ๒๕๕๖, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ. หน้า ๔๒๐.

^๖ ที่มา : <http://www.era.su.ac.th/rama3/2533/sub2553.html> เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๖๗.

ภาพของซุ้มประตูทางเข้าเขตสังฆาวาส และอาคารรูปแบบพระราชนิยม ประดับลวดลายอย่างเทศของวัดสุทัศนเทพวราราม
ที่มา : ปรียานุช (๒๕๖๗)

ในส่วนของงานจิตรกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการเปลี่ยนแปลงโดยสรุป ดังนี้^๗

๑. การเขียนพุทธประวัติมีการปรับเปลี่ยนโดยการเพิ่มพื้นที่ผนังที่เล่าเรื่องอย่างละเอียดมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งแต่เดิมจะเขียนภาพพุทธประวัติแทรกอยู่กับทศชาติ ผันงกต์ด้านหน้าได้ภาพมารผจญ หรือส่วนระหว่างช่องหน้าต่างต่างสลับกับทศชาติ แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เพิ่มพื้นที่ เขียนภาพพุทธประวัติส่วนบนเหนือช่องหน้าต่างแทนภาพเทพชุมนุม และเขียนพุทธประวัติแต่ละตอนอย่างละเอียด โดยทั่วไปจะเขียนภาพพุทธประวัติก่อนตรัสรู้ไว้ที่ผนังด้านขวา และเขียนภาพภายหลังการตรัสรู้แล้วที่ด้านซ้ายของพระประธาน การเขียนภาพจะเขียนเล่าเรื่องราวต่อเนื่องโดยไม่มีเส้นสันทะแยงภาพ แต่จะใช้เส้นแนวของลำน้ำ ถนน ต้นไม้ ภูเขา แนวกำแพงในการแบ่งภาพ
๒. มีการคัดเลือกเรื่องราวที่เพิ่มขึ้นจากเดิม จากที่เคยมีเพียงเรื่องพุทธประวัติ และทศชาติแต่ในสมัยนี้ได้มีการเขียนเพิ่มเติม โดยที่บางเรื่องไม่เคยปรากฏมาก่อนในงานศิลปกรรมไทยเลย เช่น การเขียนประวัติของอดีตพระพุทธเจ้า ประวัติของพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ประวัติของพระสาวิกา ภาพชาดกในชุด ๕๕๐ (๕๔๗) พระ

^๗ ศักดิ์ชาย สายสิงห์, ๒๕๕๖, *พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน*, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
(หน้า๔๒๐-๔๒๔)

ชาติ (ในวัดสุทัศนเทพวรารามมีภาพจิตรกรรมเรื่องประวัติของอดีตพระพุทธเจ้า และประวัติของพระปิกเจกพระพุทธเจ้า)

นอกจากนี้ยังพบความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เริ่มมีการเขียนเรื่องนอกเหนือจากเรื่องราวทางพุทธศาสนาหลัก (การเขียนชาดกนอกนิบาต นิทานชาดก) และมีการเขียนเรื่องในวรรณคดี โยจะเขียนแทรกที่บางส่วนของผนังตามบานประตู หน้าต่าง ทั้งด้านในและด้านหลัง ที่พบมากคือพื้นที่บานแฝด (พื้นที่ผนังด้านข้างของช่องประตูหรือหน้าต่าง) โดยทำเป็นกรอบวงรี เขียนภาพเล่าเรื่องเป็นช่องๆ ดังเช่นที่วัดสุทัศนเทพวราราม มีการเขียนภาพจิตรกรรมชาดกนอกนิบาตและวรรณกรรมรวม ๒๔ เรื่อง เช่นรามเกียรติ์ สังข์ทอง อุนรุท พระสุณมโนราห์ อิเหนา เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบภาพวรรณกรรมจีน คือ สามก๊ก เขียนที่วัดนางนอน วัดประเสริฐสุทธาวาส เป็นต้น

สาเหตุที่มีการเขียนเรื่องราวต่างๆมากขึ้นในช่วงเวลานี้ อาจเนื่องจากเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปณิธานในการสถาปนาวัดวชิราราม ที่โปรดเกล้าฯ ให้มีการรวบรวมศิลปวิทยาการต่างๆไว้ที่วัด ต้องการให้วัดเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ และอีกประการที่สำคัญ คือ การเรียนรู้เรื่องต่างๆ ที่ละเอียดขึ้นตามคัมภีร์ทางศาสนา สอดคล้องกับการสร้างงานศิลปกรรมหลายอย่างที่มาจากพระคัมภีร์ อันแสดงถึงพระราชปณิธานในการอนุรักษ์

ภาพแสดงเทคนิคการแบ่งภาพด้วยภาพธรรมชาติ (ต้นไม้ แนวเส้นน้ำ) และสิ่งปลูกสร้าง (กำแพงเมือง) ภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม
ที่มา : ปรียานุช (๒๕๖๗)

๓. เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการเขียน คือ การแบ่งภาพ ที่แต่เดิมจะใช้เฉพาะเส้นสีเทาเท่านั้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จะมีส่วนหนึ่งใช้เส้นสีเทา ส่วนหนึ่งเริ่มใช้เส้นแบ่งที่เป็นแถบสีคล้ายโบว์ที่เรียกว่า “ลายฮ่อ” ซึ่งมีที่มาจากศิลปะจีน และบางส่วนใช้ธรรมชาติ และสิ่งปลูกสร้างเป็นตัวแบ่ง (ต้นไม้ ภูเขา แนวถนน หรือกำแพงเมือง) บางครั้งจะพบลักษณะดังกล่าวอยู่รวมกันทั้งสามแบบในงานจิตรกรรมแห่งเดียวกัน
๔. เริ่มมีการเขียนภาพเหมือนจริงในบางส่วนของเนื้อเรื่อง ภาพธรรมชาติ ภูเขา ต้นไม้ สัตว์ ที่เขียนเหมือนจริง รวมทั้งภาพบุคคลที่ไม่ใช่บุคคลสำคัญเป็นฉากประกอบที่นิยมเรียกว่า ภาพฉาก ส่วนหนึ่งจะเขียนเหมือนจริง เช่น ชาวตะวันตก ชาวจีน เป็นต้น และการเขียนภาพบุคคลที่เหมือนจริงนี้จะแสดงออกด้วยสรีระของร่างกาย ที่มีความสมจริงมากกว่ารูปแบบเดิม แต่จะพบเฉพาะบุคคลทั่วไป ส่วนภาพของเจ้านายยังคงเขียนแบบสองมิติอยู่ ที่สำคัญคือมีภาพเหตุการณ์ในชีวิตประจำวันแสดงอยู่ในงานจิตรกรรมด้วย

ภาพแสดงเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน (การดำข้าว การฟัดข้าว การพูดคุยกันระหว่างคนไทยกับคนจีน) ของชาวบ้าน ที่มีลักษณะของสรีระแบบเสมือนจริง มีเรือนเครื่องผูกสำหรับอยู่อาศัยภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม
ที่มา : ปริยานุช (๒๕๖๗)

๕. การแสดงออกของงานช่าง ที่มีการใส่ความรู้สึก อารมณ์ของช่างผู้สร้างสรรค์ผลงาน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่เคยปรากฏในงานจิตรกรรม โดยมีการแสดงออกทางสีหน้า ท่าทาง การหยอกล้อ ของบุคคลในภาพที่มีความเป็นธรรมชาติ รวมทั้งมีรายละเอียดในงานจิตรกรรมที่เป็นลักษณะของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เช่น มีฉากชาวต่างชาติ (ฝรั่ง แหก จีน) มากขึ้น การเขียนภาพแสดงความเคลื่อนไหวมากขึ้น รวมทั้งมีภาพเชิงสิ่งแวดล้อมอยู่ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะวัดในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ

๖. ทวารบาลหรือเทพผู้พิทักษ์ พบว่าส่วนหนึ่งของทวารบาลยังคงเป็นเทวดาอย่างประเพณีไทย และอีกส่วนหนึ่งเป็น เทวดาไทยผสมจีน คือ เป็นเทวดาที่มีหน้าตาและอาวุธแบบจีน ที่เรียกว่า “เซี่ยวกาง” แต่ทรงเครื่อง (การนุ่งผ้า, มงกุฎ) อย่างเทวดาไทย แต่ในกลุ่มวัดที่สร้างแบบพระราชนิยม ทวารบาลจะกลายเป็นเทพผู้พิทักษ์อย่างจีนทั้งหน้าตาและเครื่องทรง

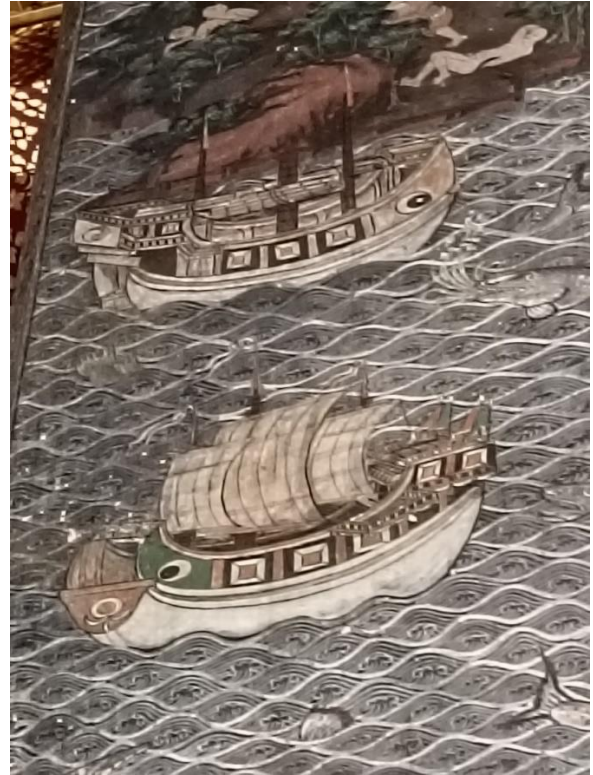

ภาพทวารบาลแบบพระราชนิยม ที่บ้านประตู่พระระเบียงคตวัดสุทัศนเทพวราราม ที่มีการผสมผสานศิลปะแบบไทย และจีนเข้าด้วยกัน สังกัดได้จากเครื่องแต่งกาย อาวุธ และตัวกิเลนในภาพ
ที่มา : ปรียานุช (๒๕๖๖)

ความสำคัญอีกประการหนึ่งนอกเหนือไปจากด้านการบอกเล่าเรื่องราวของพระพุทธศาสนา และการเป็นเครื่องมือในการศึกษางานช่างไทยในช่วงเวลาที่มีการสร้างผลงานขึ้นแล้ว สันติ เล็กสุขุม ได้อธิบายว่าในงานจิตรกรรมจิตรกรรมฝาผนังยังเป็นสิ่งแสดงให้เห็นตั้งแต่บ้านเมืองไปจนถึงป่าดงรกชัฏ วิถีชีวิตของคนในราชสำนักไปจนถึงความเป็นอยู่ของชาวบ้าน เป็นภาพที่สะท้อนความเป็นไปทางประวัติศาสตร์ ศาสนาขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม วรรณกรรม วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ภูมิปัญญา สิ่งแวดล้อม หลักฐานสำคัญทางศิลปะและวัฒนธรรมในทุกๆด้าน เป็นเสมือนภาพอดีตอันเป็นข้อมูลส่วนหนึ่งของสังคมในอดีต ถึงแม้เป็นภาพหนึ่งก็เสมือนมีชีวิต^๘ แสดงให้เห็นถึงรสนิยมและคุณลักษณะพิเศษที่

^๘ สันติ เล็กสุขุม, ๒๕๔๘, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ. (หน้า ๘).

ช่างต้องใช้ทั้งฝีมือและความคิด โดยภาพเขียนก่อรูปขึ้นจากปัญญาของมนุษย์ เป็นการบันทึกความเจริญงอกงามทางภูมิปัญญา
ที่มีคุณค่าอย่างสูงในแต่ละยุคสมัย ภาพจิตรกรรมฝาผนังจึงเป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าในส่วนที่เกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรม

ภาพเรือใบตะวันตก และเรือสำเภาจีน ในภาพจิตรกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม ภาพบันทึกหลักฐานการค้าขายระหว่างประเทศ
ที่มา : ปรียานุช (๒๕๖๗)